

Gårdssmedjor i södra Gästrikland

En studie av Hedesunda och
Österfärnebo socknar

Hanna Börjesson

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program
15 hp

Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

2011:34

Gårdssmedjor i södra Gästrikland
- en studie av Hedesunda och Österfärnebo socknar

Hanna Börjesson

Handledare: Krister Svedhage

Kandidatuppsats, 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program
Lå 2010/11

UNIVERSITY OF GÖTHENBURG
Department of Conservation
P.O. Box 130
SE-405 30 Göteborg, Sweden

www.conservation.gu.se
Tel +46 31 7864700
Fax +46 31 786 47 03

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2011

By: Hanna Börjesson
Mentor: Krister Svedhage

Forges in southern Gästrikland – a study of Hedesunda and Österfärnebo parishes

ABSTRACT

Poorly maintained forges are a common sight in the province of Gästrikland. Because of their changed appearance, possible move from the origin location and poor items related knowledge they will rarely qualify for the range of funds available through Länsstyrelsen. Therefore this study deals with the problems associated with the forges in southern Gästrikland, i.e. Hedesunda and Österfärnebo parishes.

The aim of the study is to increase the items related knowledge of forges and perhaps form the basis for restoration projects in the area. Eleven forges have been examined and the changes they have undergone have been highlighted.

A forge was erected on the farm and was used for the households needs such as producing and repairing tools. Because of the danger of fire they were placed at a safe distance from the other farm buildings.

As a consequence of, amongst other factors, technical innovations and the establishment of mechanical garages (that led to the possibility of buying tools instead of making them) in the mid 1900's forges had seen better days.

Today almost all of the forges are overdue due to the lack of maintenance and no practical use. Forges, and other buildings in the countryside without practical use, are carrier of significant cultural values because of the stories they tell about the past lifestyle on the countryside. Those cultural values will disappear if nothing is done to save them.

Title in original language: Gårdssmedjor i södra Gästrikland – en studie av Hedesunda och Österfärnebo socknar
Language of text: Swedish
Number of pages: 40
Keywords: forge, parish, restoration, Nedre Dalälven

ISSN 1101-3303
ISRN GU/KUV—11/34--SE

Förord

Jag vill rikta ett tack till Erika Åberg och alla andra på Länsmuseet Gävleborg för idén till ämnet och hjälp med arkivmaterial. Jag vill även tacka alla dem som jag besökte under mina dagar i Hedesunda och Österfärnebo socknar och som visat mig sina gårdssmedjor och berättat sin historia om dem.

Samtliga fotografier och illustrationer i uppsatsen är tagna respektive ritade av författaren.

Bilden på framsidan föreställer Pellas smedja i Finnböle, Hedesunda socken.

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	9		
1.1 Bakgrund till ämnesval	9		
1.2 Problemformulering.....	9		
1.3 Avgränsning	10		
1.4 Syfte och mål.....	10		
1.5 Frågeställningar.....	10		
1.6 Teoretisk referensram.....	10		
1.7 Metod och källmaterial.....	11		
1.7.1 Urval.....	11		
1.7.2 Källkritik.....	12		
1.8 Tidigare studier.....	12		
2. Gårdssmedjan som byggnad och verkstad	13		
2.1 Historik	13		
2.2 Utseende och användning.....	13		
3. Redovisning av undersökningsobjekten.....	16		
3.1 Hedesunda socken	16		
3.1.1 Dalkarlsbo - gård 1.....	18		
3.1.2 Per Nirs i Dalkarlsbo	19		
3.1.3 Pellas i Finnböle.....	20		
3.1.4 Pellas i Kågbo.....	21		
3.1.5 Lövåsen	22		
3.1.6 Gundbo	23		
3.1.7 Sedvallbo by.....	23		
3.2 Österfärnebo socken.....	24		
3.2.1 Pell-Lars i Bärrek.....	26		
3.2.2 Englund i Stärte.....	27		
3.2.3 Ol-Mats i Stärte	28		
3.2.4 Stigas i Stärte.....	29		
4. Diskussion.....	30		
4.1 Smedjedöden.....	30		
4.2 Dagens användning.....	30		
4.3 Möjligheter.....	31		
4.3.2 Länsstyrelsens byggnadsvårdsbidrag.....	32		
4.3.3 Miljö kvalitetsmålen	32		
4.3.4 Utvald miljö	32		
4.3.5 Andra möjligheter	33		
4.4 Smid medan järnet är varmt.....	34		
5. Sammanfattning.....	35		
6. Käll- och litteraturförteckning	36		

1. Inledning

1.1 Bakgrund till ämnesval

Idén till uppsatsämnet *gårdssmedjor i Gästrikland* kommer från byggnadsantikvarie Erika Åberg på Läns museet Gävleborg som uppmärksammat problemet med fallfärdiga gårdssmedjor i regionen. Ett bevarande av gårdssmedjor är svårt att motivera på grund av svårigheter att använda dem och det ofta förändrade utseende. Jag valde att ta mig an ämnet eftersom jag då fick chansen att fördjupa mig i bevarandeproblematiken med överloppsbyggnader, vilket intresserar mig.

Även Gästrikland som landskap är intressant då det utgör gränsen mellan Svealand och Norrland. Traditioner och kultur från både landets norra och södra del samsas här (Larsson & Berg, 1995, s. 20).

I sin helhet omfattar området Nedre Dalälven södra Gästrikland, norra Uppland, nordvästra Västmanland och södra Dalarna. Området är sedan 2006 kandidat till att utnämnas till biosfärsområde av FN-organet UNESCO. Utnämningen syftar till att skydda de natur- och kulturvärden som finns i området och att utveckla detsamma. Satsningar har därför gjorts för att kartlägga områdets natur- och kulturvärden, och om Älvlandskapet Nedre Dalälven blir utpekad som biosfärsområde kommer troligtvis fler satsningar göras i fortsättningen. Beslut ska fattas sommaren 2011 (Internet: Nedre Dalälven Biosfärområde).

1.2 Problemformulering

Landsbygdens karaktäristiska utseende håller på att försvinna. Det är inte bara åkrar och ängar som är hotade av den nya tidens rationaliserade jordbruk, utan även de byggnader som hör jordbruket till. Flera av dessa som förr användes i det dagliga livet är idag överflödiga, och får numera gå under rubriken överloppsbyggnader. Bristande underhåll blir följden av utebliven användning, vilket i många fall leder till kollaps. Liksom åkrar och ängar är byggnader viktiga för landsbygdens kulturarv genom att de sätter landsbygden i en historisk kontext. Det är därför en stor angelägenhet att de uppmärksammas.

Gårdssmedjor är en typ av överloppsbyggnader som riskerar att förfalla om åtgärder inte vidtas för att återuppliva dem. En gårdssmedja uppfördes på den egna gården och användes vid husbehov. Vanligtvis placerades gårdssmedjan en bit bort från den övriga gårdsbebyggelsen på grund av brandrisken. De är idag viktiga dokument över både den svenska järnhanteringen och det vardagliga gårdslivet fram till 1900-talets mitt, då de flesta togs ur bruk, men ändå är de sällan föremål för studier (Lustig, 1990, s.1). På så sätt har dessa byggnader hamnat utanför, både bokstavligt och bildligt.

Vid Läns museet i Gävleborg har man uppmärksammat problemet med de fallfärdiga gårdssmedjorna i regionen och dessutom sett ett problem med att dålig objektsknuten kunskap försvårar möjligheterna att få ta del av länsstyrelsens byggnadsvårdsbidrag. Byggnadsvårdsbidrag ges för kulturhistoriska överkostnader vid renovering eller underhåll av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.

Det är en mycket liten del av ansökningarna som leder till att bidrag utbetalas, så konkurrensen är därför hård (Internet: Bidrag till byggnadsvård - Länsstyrelsen Gävleborg). För att kunna hävda ett kulturhistoriskt värde av byggnader krävs kunskap om det enskilda objektet och det är denna kunskap som i många fall saknas.

Genom att många av smedjorna blir stående utan underhåll försvinner inte bara den fysiska byggnaden till slut. Även de spår av den byggnadstekniska- och hantverksmässiga kunskapen som döljer sig i byggnaden försvinner sakta men säkert. När jag pratade med ägare till smedjor fick jag ofta höra ”*du skulle ha pratat med honom/henne, men han/hon dog för några år sedan*”. Det fick mig att ytterligare förstå behovet av att samla ihop så mycket information som möjligt om smedjor, och överloppsbyggnader i allmänhet, för snart försvinner både byggnaderna och de som kan något om dem.

1.3 Avgränsning

Jag har valt att begränsa mig till det område av Nedre Dalälven som tillhör Gästrikland, vilket innebär Hedesunda och Österfärnebo socknar.

1.4 Syfte och mål

Uppsatsen syftar till att genom fallstudier belysa de förändringsprocesser gårdssmedjorna genomgått efter att de togs ur bruk och orsaken till det.

Målsättningen med uppsatsen är att skapa ett underlag som kan ligga till grund för arbetet med att öka den objektsknutna kunskapen om gårdssmedjor i Hedesunda och Österfärnebo socknar. Förhoppningsvis kan den kunskapen ligga till grund för eventuella restaureringsprojekt i området.

1.5 Frågeställningar

- Varför togs gårdssmedjorna ur bruk?
- Vad har hänt med dem efter att de togs ur bruk?
- Vilken funktion har de idag?
- Vilka framtidsvisioner finns för dessa?

1.6 Teoretisk referensram

Synen på bevarande har förändrats genom åren. Från att fokuseras på enskilda objekt till att omfatta hela miljöer. Från att lyfta fram maktens borgar till att även belysa allmogebebyggelse. Urvalet av särskilt märkliga byggnader och bebyggelser enligt kulturminneslagen (Internet: Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.) har på så sätt vidgats och eftersträvar idag att spegla hela samhällets byggnadsbestånd (Unnerbäck, 2002, s. 13).

Även andra skyddsinstrument motiverar värdefull bebyggelse på detta sätt. För att styra arbetet med bevarande av kulturarvet har särskilda internationella policydokument upprättats. 1964 antogs Venedig-chartret, en utveckling av Atenchartern från 1931, som syftade till att ena världen i en bevarandeideologi (Internet: Venedig-

chartret). Australienska ICOMOS antog 1999 *The Burra Charter*, vilket är ett bevarandedokument som anpassats till det australienska kulturarvet (Internet: The Burra Charter - ICOMOS Australia). Där lyfts även det immateriella kulturarvet fram likt det fysiska. The Burra Charter har därför inspirerat övriga världen till att även se kunskaper, erfarenheter och minnen som bevarandevärt. Även Naradokumentet från 1994 är en fördjupning av det tidigare nämnda Venedig-chartret. Det framhäver autenticitetsbegreppet och vikten av kunskap vid vård och bevarande (Internet: The Nara Document on Authenticity).

1.7 Metod och källmaterial

För att få ett grepp om vilka och hur många gårdssmedjor det finns i respektive socken utgick jag ifrån Läns museet Gävleborgs arkiv och bibliotek. Där sökte jag i inventeringsmaterial, bildarkiv och ärendearkiv. Jag tog även del av den kopia av Nordiska museets bildarkiv som läns museet tillhandahåller. Vidare använde jag mig av litteratur för att hitta beskrivningar av och information om det aktuella området.

Det inventeringsmaterial jag utgick ifrån var en av Gästrike-Hälsinge hembygdsförbund genomförd byggnadsinventering år 1975 i Sandvikens kommun, vilket innefattar Österfärnebo socken. All bebyggelse värderades och klassificerades enligt ett system med tre nivåer. Inventeringen genomfördes på uppdrag av kommunen och resulterade i en rapport om kulturhistorisk värdefull bebyggelse i kommunen (Sundberg & Wannberg, 1976).

Jag utgick också ifrån en byggnadsinventering av Hedesunda socken som gjordes år 1969 av Gävle kommun (Byggnadsinventering, 1969).

Efter hand upprättade jag en lista över de objekt jag hittat i arkiv och litteratur och begav mig ut i fält för att under två dagar dokumentera och samla in mer information. Jag dokumenterade genom fotografi och gjorde enkla planskisser för minnets skull då det var svårt att fotografera i de ofta mörka och trånga byggnaderna. I den mån jag fann ägare eller personer att tala med använde jag mig av dessa för att komplettera mitt källmaterial. På så sätt har jag så gott det går kombinerat skriftligt och muntligt källmaterial och byggnadens eget källmaterial.

I de fall det varit möjligt har jag även använt mig av tjänsten Historiska kartor på Lantmäteriets hemsida för att kunna bekräfta det muntliga källmaterialet, främst gällande objektens ålder.

Slutligen har materialet behandlats och sammanställts till denna uppsats.

1.7.1 URVAL

I fält hittade jag inte alla de objekt jag på förhand tänkt besöka. På grund av långa avstånd och tidsbrist beslutade jag även att utesluta vissa objekt. I gengäld fann jag istället ett antal smedjor längs vägen vilka jag inte tidigare hittat i arkivmaterial eller litteratur. I sammanställningsarbetet gjorde jag ytterligare urval, där de smedjorna med mest underlagsmaterial behandlas i uppsatsen.

1.7.2 KÄLLKRITIK

I fält kunde jag konstatera att det inventeringsmaterial jag utgått ifrån inte var komplett på så sätt att smedjor jag hittat i fält inte fanns med i materialet. Detta kan bero på att gårdssmedjors ofta avskiljda läge från övrig gårdsbebyggelse gör att de ofta glöms bort. Pell-Lars i Bärrek och Englunds i Stårte är exempel gårdar som inte finns med i inventeringen av Österfärnebo socken, Sandvikens kommun.

Gällande det muntliga källmaterialet har jag fått förlita mig på att de uppgifter som angetts är sanna, då det i många fall varit svårt att kontrollera dessa.

Ett större urval skulle innebära en mer övergripande bild av förändringsprocessen beträffande gårdssmedjor i Hedesunda och Österfärnebo socknar. Mitt resultat är således påverkat av det urval jag gjort.

1.8 Tidigare studier

1873 grundade Artur Hazelius Nordiska museet som kom att stå för den största delen av byggnadsforskningen i Sverige. Grundandet av Skansen var en del av arbetet med att dokumentera landets bebyggelse (Palmqvist, 1998, s. 9). Etnologen och kulturhistorikern Sigurd Erixons byggnadsforskning under 1900-talets början ligger till stor del till grund för dagens kulturhistoriska forskning av landsbygdens bebyggelse. Erixons arbete gick ut på att dokumentera landsbygdens materiella kultur (Ibid., 1998, s. 21).

Litteraturen om gårdssmedjor är begränsad. Hans Lustig har i *De glömda små busen* (1990) gjort en landsomfattande studie av smedjor, där varje landskap finns representerat med en eller fler exempel därifrån. Även berättelser och anekdoter om smedjorna finns i flera fall återgivna. Som titeln anger syftar studien till att lyfta en byggnadstyp som sällan uppmärksammas vilket påpekas i förordet.

I *Lima och Transtrand: ur två socknars historia* beskriver kapitlet *Smedjan, dess läge och byggnadssätt* av Niss Hjalmar Matsson ett antal gårdssmedjor i de båda socknarna (Björklund (red.), 1982, s. 138). Följande kapitel behandlar även användning och fasta och lösa inventarier. Texterna ger en samlad bild av förekomsten och användningen av gårdssmedjor i området.

Bygdens hantverkare och verkstäder: om smedjor, kvarnar, sågar, linskäktar (1986) av etnologen och arkivarien Ulla Sundin är en studiebok som syftar till att ge stöd åt de som vill lära sig mer om verkstäder och dess användare genom att starta egna studiecirklar eller kulturprojekt. Boken ger bakgrundsfakta om de olika byggnadstyperna, inventerings- och dokumentationstips samt råd vid restaurering av smedjor, kvarnar, sågar och linskäktar.

Då Gästrikland är ett landskap rikt på järnbruk finns flera skildringar av järnhanteringen i området, men de är ofta fokuserade på bruken istället för på bondesmede vilket denna uppsats är inriktad på.

2. Gårdssmedjan som byggnad och verkstad

2.1 Historik

Behovet av smedjor har funnits sen människan började bearbeta metaller. Metall användes för att tillverka verktyg och redskap, så smedjor var därför viktiga byggnader. Det finns två sätt att bearbeta metall på, *varm- och kallsmide*. Varmsmide innebär att materialet hettas upp och bearbetas därefter. För detta krävs en eldstad vars temperatur regleras genom lufttillförsel. Kallsmide innebär att materialet bearbetas utan uppvärmning (Sundin, 1985, s.33).

Metaller som guld, silver, koppar och tenn tillhörde främst det skråbundna hantverket, medan järn har varit det mest förekommande materialet inom det folkliga smideshantverket. Järnsmide delas in i två typer av smide: svartsmide (även kallat grovsmide) och klensmide. Till det förstnämnda räknas tillverkning av grövre redskap så som yxor, liar och hammare, men även spik och hästskor. Svartsmide innebär att materialet hettas upp i härden och sedan bearbetas med hammare och slägga på städet. Produkterna får då en svart yta, vilket namnet antyder. Diverse tänger kan också användas för att på olika sätt ändra formen på produkten (Bringéus, 2003, s.79).

Till klensmide hör finare småsmide så som lås, nycklar, beslag och gångjärn. Detta smide utfördes främst av yrkeskunniga smeder.

Klensmide behandlas kallt med olika typer av redskap som fil, puns, mejsel och gravstickel. En blank och silverliknande yta får klensmidet av filar och polerstål (ibid.).

I varje by fanns tidigare en smedja, och även vissa gårdar hade ibland sin egna. Gårdssmedjan användes av husbonden vid enklare arbeten. Vid svårare arbeten anlätades i äldre tider en yrkeskunnig smed som var anställd av byn eller socknen, vilket det beslutades om i by- respektive sockenstämmorna. Denne kunde också vara ambulerande och arbeta för flera byar eller socknar. (Lustig, 1990, s. 1).

Efter skiftesreformerna under 1800-talet, då flera av landets byar mer eller mindre splittrades, ersattes flera bysmedjor av smedjor på den egna gården. Den yrkeskunnige smeden blev i och med reformerna lösare knuten till en viss by eller socken och verkade istället över ett större område (ibid.). Som ett resultat av skiftesreformernas bysprängningar flyttades även flera smedjor till nya lägen. Dagens gårdssmedjor står således inte alltid på sina ursprungliga platser (Sundin, 1985, s.34).

2.2 Utseende och användning

Vanligtvis placerades smedjorna i utkanten av bebyggelsen på grund av brandfaran, gärna intill ett vattendrag. Liksom övrig gårdsbebyggelse var byggnadsmaterialet ofta beroende på vad som fanns att tillgå, varför regionala och lokala variationer i utseende finns. Gårdssmedjor kan således vara uppförda i timmer, skiftesverk, korsvirkesteknik, bräder eller natursten. På taken lades

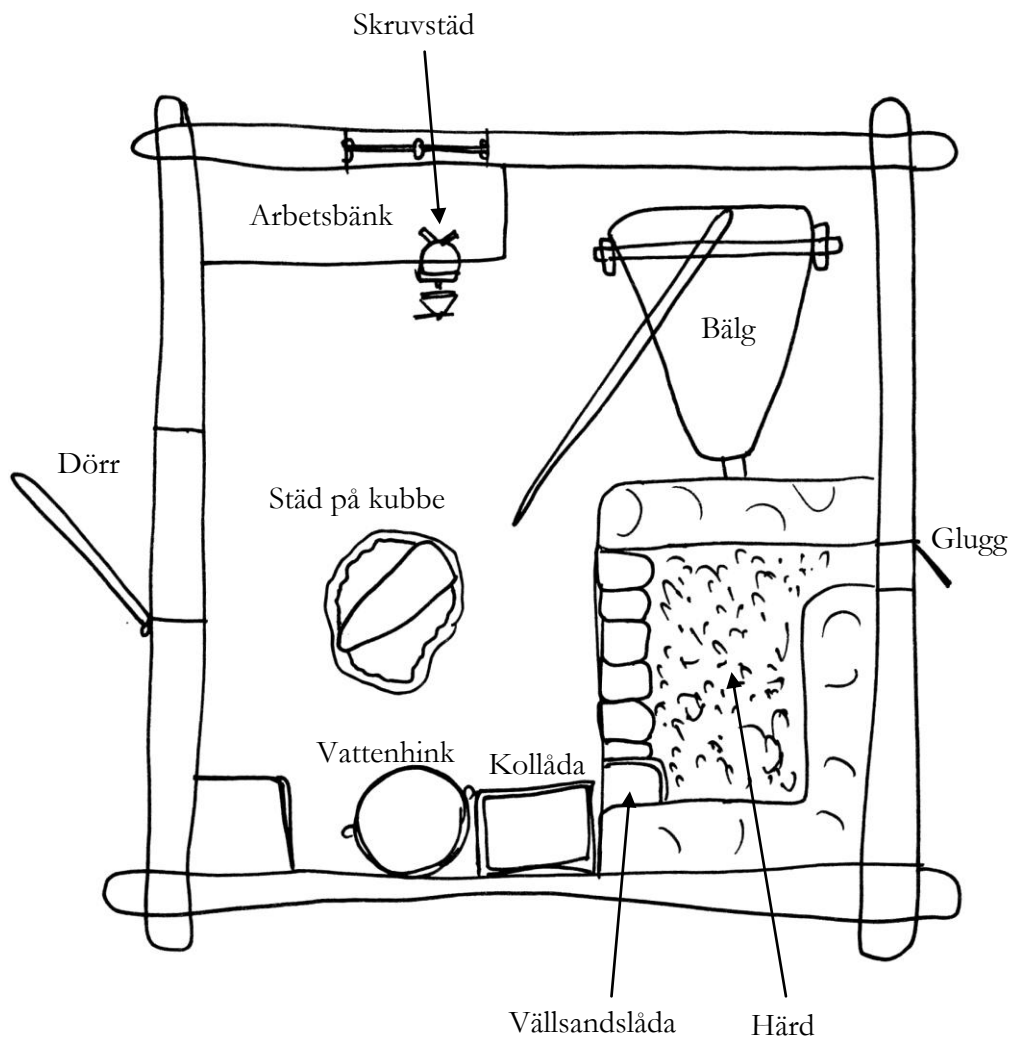

Bild 1 Plan över en smedja efter förlaga i *Bygdens hantverkare och verkstäder: om smedjor, kvarnar, sågar, linskäftar*. (Sundin, 1985, s. 35)

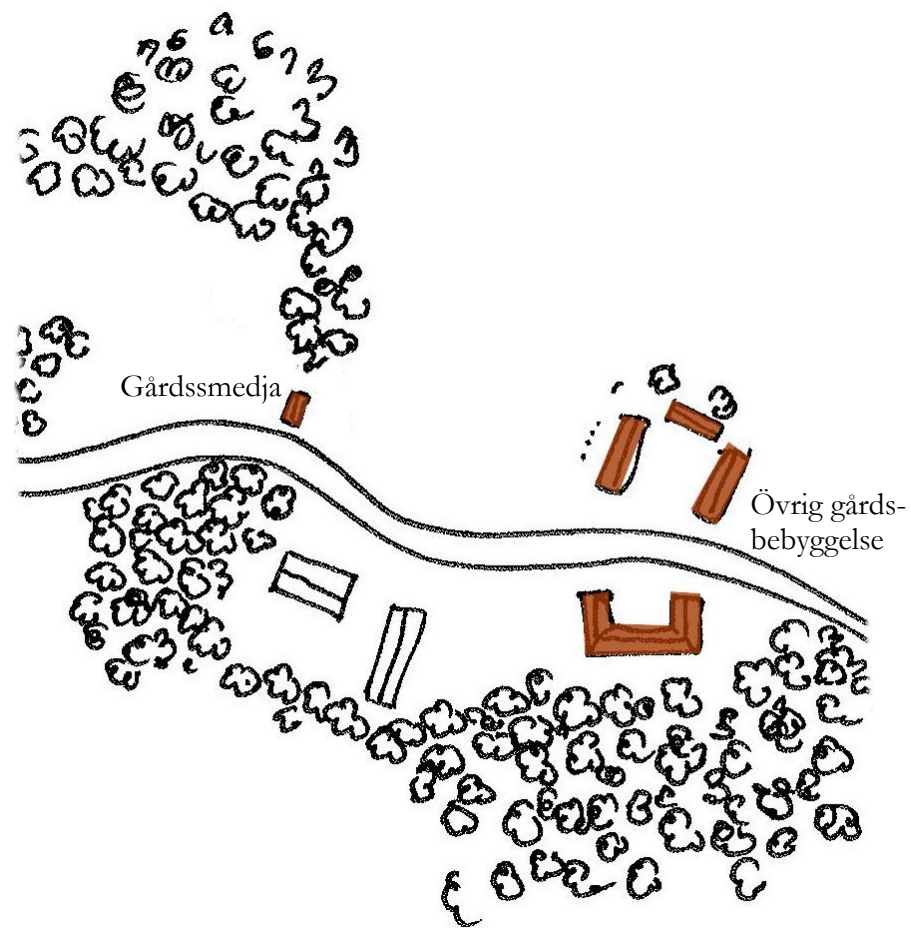

Bild 2 Exempel från gården Pell-Lars i Bärrek, Österfärnebo socken, där smedjan placerats på avstånd från övrig gårdsbebyggelse.

oftast tegel, torv eller ved*. Dörröppningen placerades vanligtvis på gavelsidan för att tillåtas bli så stor som möjligt. Ett mindre fönster kan finnas på smedjans lång- eller gavelsida (Sundin, 1985, s. 34).

På smedjor i Västmanland och Dalarna, och ibland även i Gästrikland, återfinns tillbyggnader på smedjorna avsedd att hysa kol, så kallade kolbodar. Dessa kan både vara placerade vid gaveln eller vid ena långsidan (Lustig, 1990, s. 3). Då gårdarna hade snålt om pengar men hade tillgång till skog kunde träd kolas av i milor för att användas i smedjan (ibid., s. 4).

I *Bygdens hanverkare och verkstäder* beskriver Sundin smedjans redskap och dess användning:

I smedjan fanns den viktiga härden byggd av natursten eller tegel. Till den fördes luft till forman från bälgen för att reglera temperaturen i härden. Bälgen kunde vara tillverkad av läder eller trä och ha olika utseende och konstruktion. I mycket gamla smedjor var härden av timmer och natursten och där fanns heller ingen skorsten.

Bälgen ”pusten” sköttes med en lång stång som räckte fram till platsen framför härden. Framför härden stod städet fastsatt på en kubbe som var nedgrävd i jordgolvet. På kubben satt en hake för hjulringar och ett djurhorn med saltlake, vilken användes vid hålslagningar. Hålstampen droppades i saltlaken för att inte fastna i det uppvärmda ämnet.

* Ved torde avse träspån och/eller bräder[författarens anmärkning].

I härden fanns en låda med vällsand som användes vid hopfogningar och på golvet en låda för kol och därtill en ho med vatten för kylning. Intill härden fanns en hylla för tänger, mejslar m m och den kallades smeorgel. I härdens murstock fanns en liten glugg som man kunde använda för att sticka ut långa stänger som annars inte fick plats i härden under värmning. Nedanför det lilla fönstret stod en arbetsbänk med skruvstäd och senare också bormaskin. I smedjan fanns alla möjliga redskap som släggor, hammare, tänger och filar, ofta tillverkade av smeden själv.

Att härden är fristående, det vill säga står fritt i rummet, är ovanligt men förekommer i Lima-Transtrandsområdet i Dalarna och i norra Värmland (Lustig, 1990, s. 2f). Det finns även exempel på smedjor som har kombinerats med andra byggnadstyper såsom bagarstuga och tvättstuga. Byggnaderna har då delat murstock (ibid., s. 17).

Bild 3 Interiör från Pellas smedja i Kågbo, Hedesunda socken.

3. Redovisning av undersökningsobjekten

I följande kapitel kommer de behandlade gårdssmedjorna att redovisas. Varje sockens objekt redovisas i var sitt delkapitel. De båda delkapitlen inleds med en kort beskrivning av respektive socken.

3.1 Hedesunda socken

I den sydligaste delen av Gävle kommun ligger Hedesunda socken. Hedesunda är ett flackt område präglat av Dalälven som här vidgar sig i Hedesundafjärden med ett örikt landskap (Larsson & Berg, 1996, s. 5). Älven har haft stor inverkan på jordbruket innan den reglerades, då den ofta svämmade över. I nordsydlig riktning sträcker sig en rullstensås, Hedesundaåsen, som varit en betydelsefull kommunikationsled sen förhistorisk tid (Hedesunda – översiktlig bebyggelsehistorik, 1988, s. 3). Under 1700- och 1800-talen genomfördes skiftesreformer som bidrog till ändrade ägo- och bebyggelsestrukturer. Byar splittrades då gårdarna i flera fall lades utanför de tidigare bykärnorna (ibid., s. 10).

Hedesunda socken är den enda i Gästrikland som saknar eget järnbruk. Däremot har järnbruken runt omkring, exempelvis Gysinge (Österfärnebo socken) och Söderfors (Uppland), haft stor inverkan på socknen; dels som ägare av många hemman och dels som

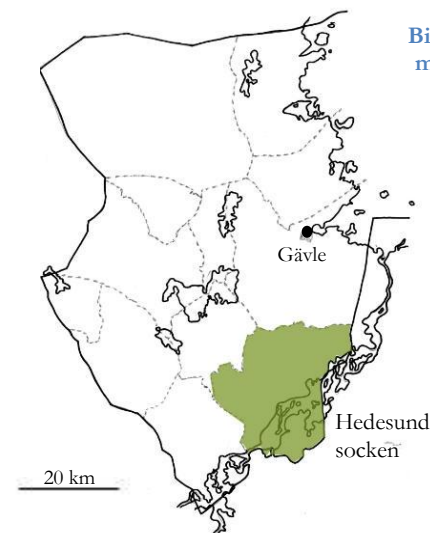
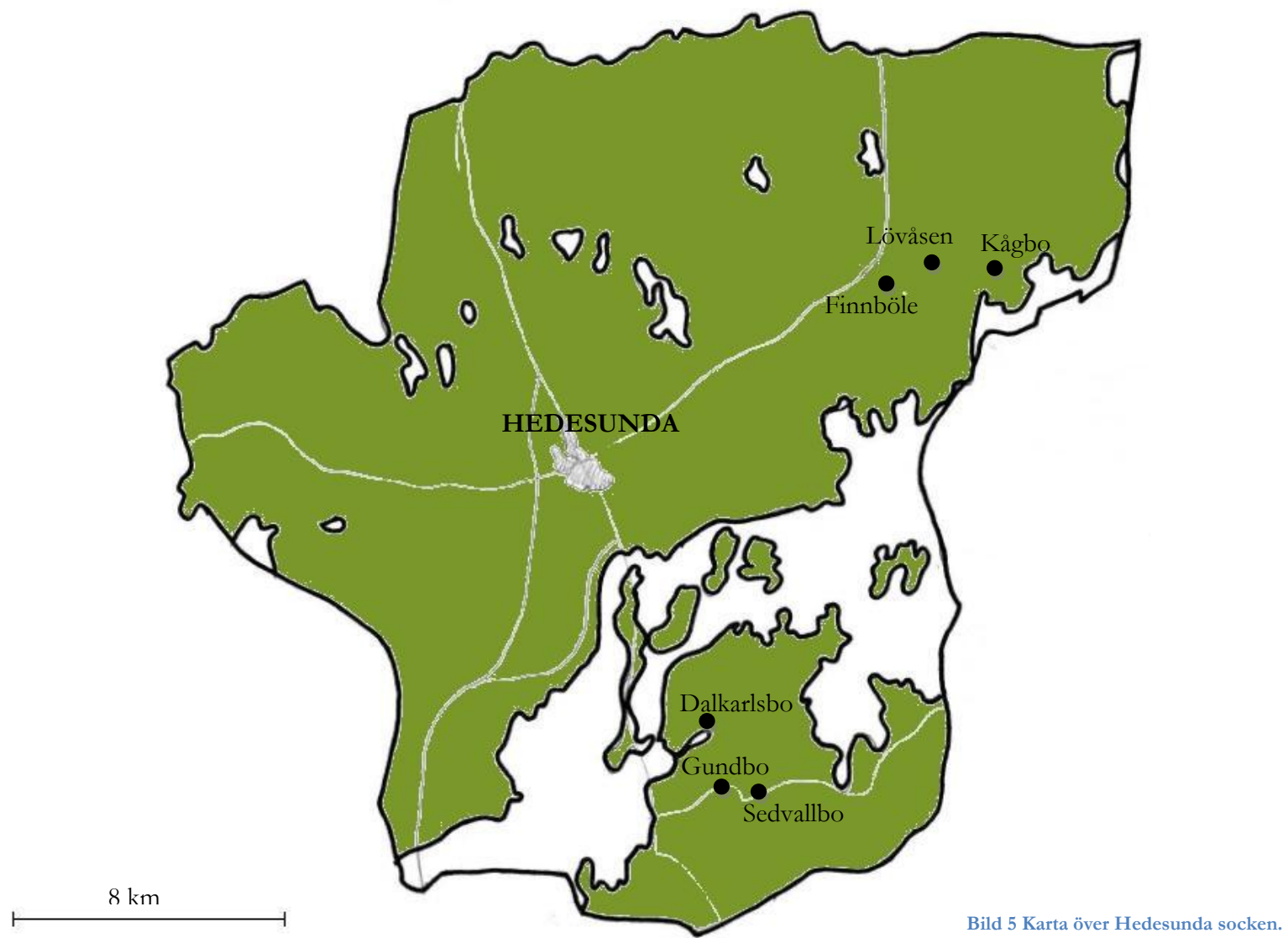

Bild 4 Karta över Gästrikland med Gävle samt Hedesunda socken markerat.

uppköpare av träkol vilket behövdes för järnframställningen (Larsson & Berg, 1996, s. 14). Fortfarande in på 1940-talet var kolning en viktig binäring för Hedesunda. Brukens hemman arrenderades av så kallade *landsbönder* (Hedesunda – översiktlig bebyggelsehistorik, 1988, s. 10). Skogsbruket är idag en viktig del av ekonomin och stora marker ägs av skogsbolag (Larsson & Berg, 1996, s. 21).

I Hedesunda socken har undersökningsobjekten lokaliserats till två områden; ett i den nordöstra delen av socken och ett i den södra delen.

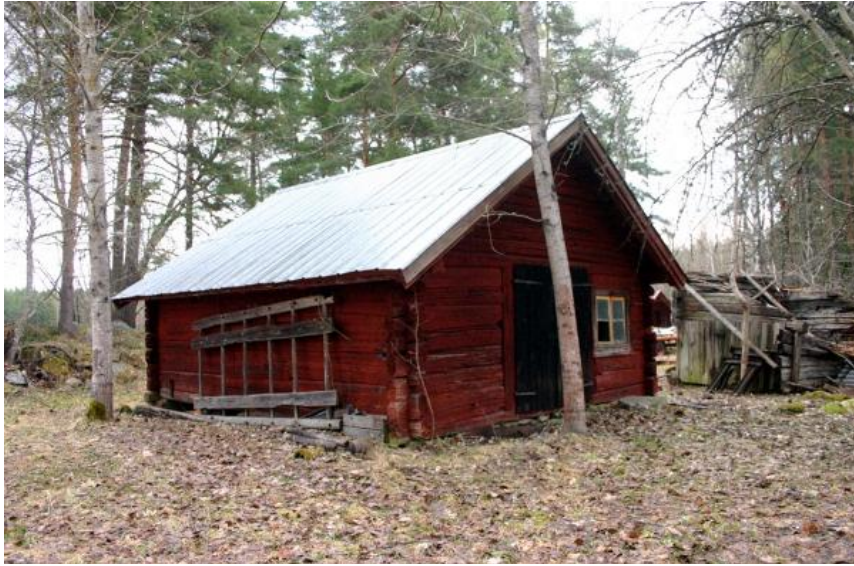

Bild 6 Smedja sedd från sydväst.

Bild 7 Gjutna hornupplag.

3.1.1 DALKARLSBO - GÅRD 1

Dalkarlsbo bildades efter nyodling på medeltiden och omfattar två gårdar. Byn skiftades inte under skiftesreformerna på 1800-talet utan har kvar sin ursprungliga bebyggelsestruktur med två gårdar och ett förre detta torp längs en slingrande byväg. De två gårdarna i var sin ända av byn har båda kvar sina smedjor vilka presenteras nedan. Dalkarlsbo är en av de mest välbevarade byarna i Hedesunda socken (Hedesunda – översiktlig bebyggelsehistorik, 1988, s. 83f).

Gårdssmedjan är belägen i nära anslutning till den väg som når fram till gården. Den knuttimrade byggnaden är rödfärgad och har en svartfärgad pardörr på ena gavelsidan och ett fönster till höger om den. Taket är sedan 1960-talet belagt med pannplåt och lades i samband med att skorstenen revs. Under pannplåten syns takspån. Gårdssmedjan användes fram till 1940-talet. Försök att rusta upp smedjan gjordes genom att bland annat hornupplag (plintar) gjöts. Idag används gårdssmedjan som förvaringsplats. Ägaren har tidigare fått byggnadsvårdsbidrag för att restaurera en linbastu (Informant 1).

3.1.2 PER NIRS I DALKARLSBO

Smedjan tillhörande denna gård är belägen i en slänt en bit bort, söder om gårdsbebyggelsen. Smedjan finns med på en karta från 1833 varför den bör vara äldre än så. Byggnaden är knuttimrad och rödfärgad. Dörren på gavelsidan är även den rödfärgad. Endast två gluggar i timmerväggarna ger ljusinsläpp. Taket är belagt med tvåkupigt lertegel. Smedjan användes fram till 1960-talet men avses återfå sin funktion som smedja.

2008 renoverades smedjan med syftet att räta upp stommen och laga taket. Arbetet med att räta upp stommen ledde till att den då redan dåliga skorstensmuren havererade och den fick således muras upp på nytt. På norrsidan har timmerstommen sedan tidigare delvis klätts med stående panel då träet blivit dåligt på grund av ett alldeles för kort avstånd mellan mur och timmer. Mellan den nya muren och panelen finns nu en luftspalt. Nytt undertak lades och de gamla tegelpannorna återanvändes. Ägaren har för avsikt att inreda smedjan med i huvudsak ursprunglig inredning och dra in el i smedjan för att underlätta arbetet. Därefter är avsikten att smide kommer kunna ske på hobbynivå. Upprustningen finansierades av ägaren med byggnadsvårdsbidrag (Informant 2).

Bild 8 Smedjan sedd från nordost.

Bild 9 Smedjans södra sida.

Bild 10 Smedjan skadas av den närgångna naturen.

Bild 11 Ett nedfallet träd har skadat smedjan.

3.1.3 PELLAS I FINNBÖLE

Finnböle är en by i nordöstra Hedesunda. Bebyggelsen sträcker sig i nord-sydlig riktning med jordbruksfastigheter och åretruntbostäder (Hedesunda – översiktlig bebyggelsehistorik, 1988, s. 90f).

Denna gårdssmedja ligger i ett litet område mellan ängsmark, en villaträdgård och en smal grusväg. Sedan 1960-talet har området som omgiver smedjan kraftigt vuxit igen och mindre träd växer nära byggnaden (Informant 3). Bilder från Gävle kommuns inventering av gården visar hur det såg ut innan omgivningen växt igen (Byggnadsinventering, 1969). Smedjan, som är i mycket dåligt skick, är knuttimrad och på vissa ställen lagad med ifyllningar. Att byggnaden varit färgad med rödfärg syns på vissa partier under takfoten. På taket ligger trapetsplåt som på ena gavelsidan är skadad, liksom vindskivan i anslutning till plåten. Troligtvis är det ett fallet träd som orsakat skadan. På samma gavelsida har smedjan även sin ingång. En öppning i ena långsidan visar var ett fönster tidigare suttit och i motsatt sidan finns en liten glugg. Skorstenen består av delvis söndervittrade tegelstenar. Interiört är smedjan också i dåligt skick då undertaket på vissa ställen är rötskadat. Härden är däremot till synes i gott skick, trots den dåliga skorstenen. Bäl, städ och arbetsbänkar finns kvar, men få redskap.

3.1.4 PELLAS I KÅGBO

Kågbo är en radby i nord-sydlig riktning i Hedesunda sockens nordöstra hörn. Gården Pellas smedja ligger mellan en mindre bäck och en dito grusväg vid sidan av övrig gårdsbebyggelse. Gården uppfördes efter en fastighetsdelning på 1760-talet. Smedjan är timrad med haklaxknutar och är rödfärgad. Taket är belagt med korrugerad plåt. En rödfärgad pardörr på ena gavelsidan leder in i byggnaden. På dörrbladen sitter beslag av 1700-talstyp (Gudmundsson, 2006, s. 36). En fönsteröppning återfinns på ena långsidan. Härden slaggstensmurning syns utifrån då härden går i liv med timmerväggen som där är avlägsnad. Skorstenen är murad i tegel. I bälgens lädersidor syns hål och försök till lagningar. Arbetsbänkar med redskap finns fortfarande kvar i smedjan och städet står fortfarande kvar på sin kubbe. Smedjan användes fram till 1980-talet för grövre och enklare smide för husbehov. De nuvarande ägarna har för avsikt att senare restaurera smedjan för att få den i bättre skick då nock och syll är dåliga (Informant 8).

Bild 12 Smedjan sedd från nordväst.

Bild 13 Beslag på vänster dörrblad.

Bild 14 Haklaxknutar

Bild 15 Smedjans nordvästra sida.

Bild 16 Låg och enkel dörr.

Bild 17 Den rasade härden.

3.1.5 LÖVÅSEN

Längs en byväg i nord-sydlig riktning ligger de gårdar som utgör Lövåsen. Vid laga skifte 1887 fanns fyra gårdar och ett flertal torp i byn (Hedesunda – översiktlig bebyggelsehistorik, 1988, s. 91)

Smedja skiljs av från övrig gårdsbebyggelse av en byväg. Smedjan är relativt stor och hög. Den är knuttimrad och ofärgad. Ingången utgörs av en låg och enkel dörr vilken återfinns på ena gavelsidan. Byggnaden är helt utan fönster förutom en fönsterglugg. På taket ligger pannplåt sedan fastighetsägaren nekats bidrag för att lägga nytt spåntak. Pannplåten lades på i samband med att storstenen och härden i natursten rasade samman och dess rester ligger nu i en stor hög. Smedjan är uppförd i mitten av 1800-talet och användes av den nuvarande ägarens släktingar. Sedan 1921 då ägarens farfar gick ur tiden har smedjan stått oanvänd. Alla redskap finns kvar och smedjan används idag som förvaringsplats (Informant 4).

3.1.6 GUNDBO

Längs vägen genom Gundbo ligger denna smedja. Smedjan är timrad med haklaxknutar och väggarnas röda slamfärg är kraftigt blekt. På den västra gaveln finns en dubbeldörrad port. På den östra delen av den norra långsidan finns en kolbod med ingång från insidan. På vardera långsidan finns ett fönster. Taket är belagt med tvåkupigt lertegel, som på den norra sidan är bevuxet med mossor och lavar. Under takbeläggningen skymtas det tidigare spåntaket. Taket är på flera ställen mycket dåligt på grund av fuktskador. Skadorna är särskilt omfattande på kolboden där undertaket delvis har rasat in. Invändigt är den äldre härden riven och en ny uppmurad, men trots det är skorstenens nedre tegelstenar delvis söndervittrade. Den gamla bälgen finns kvar, om än i dåligt skick, och även andra redskap finns kvarlämnade. Ett nybyggt skåp och den nya härden kan vara tecken på att smedjan har avsetts att återfå sin funktion, men att det målet ännu inte har nåtts.

3.1.7 SEDVALLBO BY

Vid sidan om vägen genom Sedvallbo ligger en knuttimrad smedja med röd och blekt slamfärg. Längs den ena långsidan finns en kolbod med ingång utifrån. På gaveln sitter dubbeldörren som leder in till smedjan. Pannplåt täcker taket. En fönsteröppning sitter på långsidan utan kolbod. Timret i de nedre stockvarven är synligt fuktpåverkade. Smedjan användas idag som förvaringsplats.

Bild 18 Nordvästra hörnet av smedjan i Gundbo. Kolbod på långsidan har ingång från insidan.

Bild 19 Smedjan i Sedvallbo har även den kolbod, men med ingång från utsidan.

3.2 Österfärnebo socken

Österfärnebo socken utgör den sydligaste delen av Sandvikens kommun och är således Norrlands sydligaste socken. I söder flyter Dalälven genom Färnebofjärdens nationalpark vilket utgör socknens södra gräns. I öster gränsar Österfärnebo socken till Hedesunda socken och länsgränserna till Västmanland och Dalarna avgränsar socknen i sydost respektive nordost. I nordväst ligger Torsåker socken och i norr Årsunda socken.

I syd-nordlig riktning genom socknen går länsväg 272, som tillsammans med väg 83 utgör *Tidernas väg*. Vägen går längs en ås och har haft samma sträckning sedan forntiden. Viktiga centralorter uppkom vid vikingatiden vid platser där åsen korsades av vatten, exempelvis Österfärnebo (Internet: Tidernas väg - Historik).

Radbyar karakteriserade socknen innan skiftena på 1800-talet. En radby innebär att gårdarna låg på rad utmed ena eller båda sidorna av en byväg. Storleken på tomterna speglade gårdarnas bredd längs bygatan (Palmqvist, 1998, s. 74).

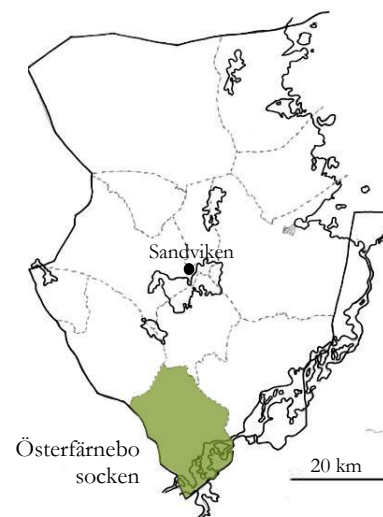

Bild 20 Karta över Gästrikland med Sandviken samt Österfärnebo socken markerat.

Österfärnebo har haft tre bruk som varit betydelsefulla för socknen, Grönsinka bruk, Oppsjö bruk och Gysinge bruk. Gysinge är en av de mest välbevarade bruksmiljöerna i Sverige och ett av Gästriklands mest besökta turistmål. Bruket har anor från 1600-talet och var ett av Sveriges ledande järnbruk på 1850-talet innan det lades ner 1926 (Andersson, 2000, s. 136ff).

I Österfärnebo socken har undersökningsobjekten lokaliserats till två områden; ett nordligt i byn Stårte med tre smedjor och ett sydligt i byn Bärrek med en smejda.

Bild 21 Karta över Österfärnebo socken.

Bild 22 Pell-Lars smedja längs byvägen.

Bild 23 Brädtak skymtas under teglet.

3.2.1 PELL-LARS I BÄRREK

Bärrek sydliga läge gör byn till Norrlands sydligaste. Byn ligger längs den slingriga väg som sträcker sig från Österfärnebo till byn By i Dalarna.

Längs byvägen genom Bärrek ligger denna rödfärgade, knuttimrade smedja. En åker skiljer smedjan från gården den tillhör (se Bild 2). Troligtvis är den uppförd under 1800-talets mitt av släktingar till den nuvarande ägaren. Taket är belagt med tvåkupigt tegel vilket täcker det tidigare brädtaket som skymtas därunder. På ena gaveln finns en dubbeldörr som leder in i smedjan och vid sidan om dörren är ett fönster placerat. Skorstenen är murad i tegel och är i dåligt skick. Smedjan användes fram till 1940-talet då en smed öppnade en mekanisk verkstad i Österfärnebo. Behovet av smedjan var därmed inte lika stort längre (Informant 5).

3.2.2 ENGLUNDS I STÄRTE

Stärte är en radby i de centrala delarna av Österfärnebo socken. Minst tre av gårdarna i byn har haft en egen smedja: Englunds, Ol-Mats och Stigas.

Englunds gårdssmedja är belägen utmed en skogsväg en liten bit från den övriga gårdsbebyggelsen. Smedjan är knuttimrad och rödfärgad med slamfärg. Gavelns dörr är svartmålad liksom fodren på ena långsidans fönster. Korrugerad plåt täcker taket och under syns den gamla spåntäckningen. Runt smedjan växer högt gräs och sly viket gör den otillgänglig. Genom fönstret syns den förfallna härden. Smedjan används idag som förvaringsplats.

Bild 24 Smedjan sedd från sydväst.

Bild 25 Smedjans östra gavelsida.

Bild 26 Sommarsstugan som fram till 1970-talet var en smedjan.

Bild 27 Sommarsstugans södra gavel. Gårdsbebyggelsen skymtas till vänster.

3.2.3 OL-MATS I STÄRTE

På en liten kulle öster om gården Ol-Mats låg gårdens knuttimrade smedja. På 1970-talet byggdes smedjan ut och gjordes om till sommarstuga i samband med att jordbruket på gården lades ner. Behovet av en smedja var därför inte lika stort längre. Vid de tillfällen verktyg och redskap i fortsättningen behövde lagas användes en svets. Vid ombyggnaden vändes timret ut och in då hästar, som troligtvis skotts i smedjan, förstört timret på insidan. Utsidan var därför mer passande att ha inomhus (Informant 6). På insidan syns inga spår efter den tidigare smedjan.

3.2.4 STIGAS I STÄRTE

I en slänt ner mot en bäck ligger en före detta gårdssmedja från 1860-talet. Smedja saknar idag tak. På bilder från en inventering på 1970-talet syns att taket har varit belagt med enkupigt tegel. På samma bild syns även att en kolbod enkel brädkonstruktion har funnits på ena gaveln (Gästrike-Hälsinge Hembygdsförbunds byggnadsinventering, 1975). Idag är det enda som finns kvar av kolboden två förlängda takåsar som sticker ut från smedjans ena gavelröste. I skogen fanns tidigare en kolmila där kol till smedjan gjordes.

Då smedjan ligger i en slänt är byggnadens överdel timrad med haklaxknutar och underdelen kallmurad i natursten. Samma gavel som kolboden hyser även smedjans ingång. Inuti syns den hoprasade härden, bälgen och en del verktyg som fortfarande hänger kvar prydligt på sin plats på väggen. Städet på kubben står också den kvar på sin plats. Den nuvarande ägarens morbror var den siste brukaren av smedjan och denne dog på 1950-talet (Informant 7).

Bild 28 Stigas smedja där taket avlägsnats.

Bild 29 Verktygen hänger fortfarande kvar på sina krokar.

4. Diskussion

4.1 Smedjedöden

På några få decennier har gårdssmedjorna gått från att ha spelat en viktig roll för livet på landsbygden till att i många fall stå bortglömda på gårdarnas utkanter. Flertalet av de smedjor jag besökt slutade användas i samband med bortgången av en släkting till de nuvarande ägarna. Kunskapen traderades i vissa fall vidare, men det aktiva användandet stannade ändå upp. Orsakerna till det är troligtvis många, och jag har i denna undersökning kunna pekat på några av dessa samhällsförändringar.

Det rationaliserade jordbruket resulterade i mer resurser för jordbrukarna. Då ekonomin blev bättre och tekniska lösningar utvecklats övergavs de traditionella arbetssätten för modernare. Att smida sina egna redskap och verktyg och laga dem när de gick sönder, blev helt enkelt omodernt. Smedjan spelade ut sin roll och tekniken, verkstadsindustrin och handeln tog över. Då flera jordbruk i mitten av 1900-talet avvecklades försvann även behovet av smedjor.

Vid samtal med informanter ges svetsen som exempel på en modern teknisk lösning vars ökade användning successivt ersatte det arbete som tidigare utfördes i smedjan (Informant 3 & 6). Svetsen var lättare att hantera och krävde inte lika mycket förarbete och resurser.

Etablerandet av mekaniska verkstäder beskrivs också som en faktor. Som exempel på detta nämns smeden Arne Grönberg som på 1950-

talet öppnade en mekanisk verkstad i Österfärnebo. Verkstaden ledde till att flera gårdssmedjor i traktens lades ner då det var enklare att köpa en tjänst istället för att göra det själv (Informant 5).

Ytterligare en faktor bidragande till gårdssmedjornas avveckling på landsbygden i södra Gästrikland var postorderföretagens utbredning kring 1900-talets mitt. Det mest representerade postorderföretaget var Clas Ohlson (Informant 3, 8 & 9) som från Insjön i Dalarna levererade reservdelar och verktyg till landets lantbrukare (Internet: Clas Ohlson – filmen om Clas Ohlson).

4.2 Dagens användning

Arbetet i smedjorna har sedan länge lagts ner, men kvar står byggnaderna och vittnar om tidigare aktiviteter. Deras ursprungliga funktion har allt efter som ersatts av andra. De nuvarande funktionerna hos de undersökta objekten i denna uppsats kan sorteras i fyra kategorier:

- Smedja som efter nedläggning återfått sin ursprungliga funktion efter renovering
- Smedja som gjorts om till sommarstuga
- Smedja som inte används och därför inte underhålls och således förfaller
- Smedja som används som förvaringsplats

Av de elva objekten som behandlats är det endast en, Per Nirs i Dalkarlsbo i Hedesunda socken, som avses återfå sin ursprungliga funktion som smedja. Efter upprustning av bland annat stommen,

härden och skorstenen och en del moderniseringar är smedjan snart klar att användas igen, denna gång för hobbyverksamhet (Informant 9).

Ytterligare en smedjebyggnad har ett aktivt användande idag men dess funktion är en helt annan än ursprungligen. Som sommarstuga har Ol-Mats smedjan i Stärte, Österfärnebo socken, fått leva vidare vilket lett till en total exteriör och interiör förändring. Platsen för byggnaden är dock densamma vilket visualiserar den äldre gårdsstrukturen.

Gemensamt för de övriga objekten är att de är i mer eller mindre dåligt skick. Skador på tak och stomme är vanligt, vilket är resultatet av bristfälligt underhåll under lång tid. I fält observerades flera smedjebyggnader där skorstenen rasat, eller är på väg att göra så. Bristande underhåll har i fallet Stigas i Stärte, Österfärnebo socken, lett till att taket avlägsnats helt och att de återstående byggnadsdelarna därför förfaller i snabbare takt. Förutsättningarna är liknande för Pellas smedja i Finnböle, Hedesunda socken, som förvisso har sitt plåtbeklädda tak kvar, men som också står utan omsorg.

Av de återstående objekten är funktionen i huvudsak densamma för samtliga – förvaringsplats. Många av de saker som återfinns i smedjorna, förutom alla smidesrelaterade föremål, är äldre redskap och verktyg använda vid brukande av jord men som ersatts av modernare sådana. Byggnaderna och dess innehåll har således något gemensamt i att de är rester från ett tidigare sätt att bruka jorden.

I ett av objekten syntes spår efter mer otillbörliga aktiviteter. På det trampade jordgolvet observerades tomburkar och cigarettpaket samt aska efter en brasa. Byggnaden står avsidet och är oläst vilket kan antas vara inbjudande för vissa.

I samtliga fall, utom sommarstugan på Ol-Mats i Stärte, Österfärnebo socken, är spåren efter smedjeverksamhet mycket tydliga. Det är lätt att visualisera att arbete en gång har utförts där och vilka verktyg som använts då de flesta av dem ofta finns kvar. Om man bortser från de föremål som inte hör hemma i smedjan ser det i många fall ut som om smeden precis hängt tillbaka alla verktyg på sin plats och gått hem för dagen.

4.3 Möjligheter

Vid samtal med några av gårdsägarna framgår en önskan om upprustning av objekten. Om medel fanns skulle åtgärder vidtas för att rusta upp de nu delvis skadade smedjorna (Informant 4 & 8). Det finns således ett intresse av ett fortsatt bevarande men problematiken med resurser står oftast mellan drömmen och målet. Ägarna till Pellas smedja i Kågbo, Hedesunda socken, menar att om en renovering finansieras helt av egna medel kan inte samma hänsyn tas till byggnadens ursprungliga funktion, utan den måste då ha ett användningsområde som familjen kan ha nytta av (Informant 8).

Då det sällan finns någon ekonomisk vinning i att restaurera en gårdssmedja, eller annan överloppsbyggnad, är intresset svagt bland många fastighetsägare. Det krävs ett engagemang för exempelvis

byggnadsvård, kulturhistoria eller smide för att ta sig an ett sådant projekt, vilket jag tror är den främsta anledningen till många smedjors förfall.

4.3.2 LÄNSSTYRELSENS BYGGNADSVÅRDSBIDRAG

Per-Nirs smedja i Dalkarlsbo, Hedesunda socken, är ett exempel på att bidrag kan ges till restaurering av överloppsbyggnader. Länsstyrelsens byggnadsvårdsbidrag avser att täcka delar av de antikvariska överkostnader som kan uppstå vid renovering/restaurering av kulturhistorisk värdefull bebyggelse. Länsstyrelsen i Gävleborgs län prioriterar byggnader klassade som byggnadsminnen, men av kulturmiljöskäl kan överloppsbyggnader också ta del av bidraget (Internet: Bidrag till byggnadsvård - Länsstyrelsen Gävleborg). För gårdssmedjor, och många andra överloppsbyggnader, finns dock en försvårande faktor. Gällande normer avseende originalitet och autenticitet som behandlas i ICOMOS Naradokument (Internet: The Nara Document on Authenticity) ligger delvis till grund för kulturmiljövården och länsstyrelsernas bidragshantering. Det leder till att många av landsbygdens gårdssmedjor inte uppfyller de krav som ställs. I stort sett samtliga gårdssmedjor har ett förändrat utseende på grund av skador och slitage och därpå följande renoveringar. Likaså försvårar det faktum att smedjor kan ha flyttats från en plats till en annan, ofta i samband med laga skifte. De anses därför inte besitta lika hög autenticitet som andra, icke förvanskade, byggnader.

4.3.3 MILJÖKVALITETSMÅLEN

Då överloppsbyggnader är ett viktigt inslag i kulturmiljön på landsbygden har även andra satsningar på senare år gjorts för att ge möjlighet att rusta upp dem. Att restaurerar överloppsbyggnader bidrar till att nå miljökvalitetsmålet *God bebyggd miljö* (Internet: God bebyggd miljö – Miljömålsportalen) och *Ett rikt odlingslandskap* (Internet: Ett rikt odlingslandskap - Miljömålsportalen) genom att viktiga kulturvärden på landsbygden då bevaras. Att odlingslandskapets byggnader och bebyggelsemiljöer ska värnas och utvecklas är en av definitionerna för ett rikt odlingslandskap (Internet: Definitionen av miljömålet Ett rikt odlingslandskap). De utgör således viktiga inslag i landsbygden då de visuellt visar på äldre bebyggelsestrukturer och förmedlar kunskap om hur jorden brukades förr i tiden. De bidrar vidare till ökat rekreativvärde på landsbygden genom att ge allmänheten tillgång till en innehållsrik landsbygd.

4.3.4 UTVALD MILJÖ

Som ett verktyg för att nå målen inom landsbygdspolitiken, däribland miljökvalitetsmålen, har landsbygdsprogrammet upprättats. Programmet gäller från 2007 till 2013 och innefattar stöd och ersättningar för att utveckla landsbygden på olika sätt (Internet: Vad är landsbygdsprogrammet? - Jordbruksverket). Programmet finansieras av EU:s jordbruksfond och nationella finansmedel (Internet: Landsbygdsprogram för Sverige år 2007-2013 - Länsstyrelsen Gävleborg). Ett sätt att utveckla landsbygden är att gynna insatser som stärker natur-, kultur- och rekreativvärden i landet. Att restaurera en överloppsbyggnad räknas därför som en

miljöinvestering och genom en miljöinvestering av sådant slag kan ersättning för utvald miljö sökas. Landets länsstyrelser bestämmer själva vilka miljöer ersättningarna ska fördelas till (Internet: Ersättning för utvald miljö - Jordbruksverket). Ersättningsnivån är olika beroende på länsstyrelse och den som ges stöd åtar sig att efter slutbesiktning underhålla byggnaden i fem år framöver (Internet: Restaurera en överloppsbyggnad - Jordbruksverket).

4.3.5 ANDRA MÖJLIGHETER

Flera länsstyrelser i landet har gjort ytterligare satsningar på restaureringar av överloppsbyggnader, däribland länsstyrelsen i Örebro län. *Lilla byggnadsvårdsbidraget* är ett förenklat bidrag som enbart fördelas till byggnader som hotas av rivning och förfall och som inte lever upp till de krav som vanligtvis ställs på byggnader i fråga för byggnadsvårdsbidrag. Bidraget är den del av Jordbruksverkets projekt utvald miljö som tillsammans med Riksantikvarieämbetet finansierar 50 % av totalkostnaden, dock maximal 20 000 kronor. De åtgärder som görs ska förhindra ytterligare förfall och ges därför inte till rent estetiskt förbättrande åtgärder (Internet: Lilla byggnadsvårdsbidraget - Länsstyrelsen i Örebro läns).

Genom att de åtgärder som finansieras av Lilla byggnadsvårdsbidraget utförs med traditionella material och metoder syftar även bidraget till att sprida kunskap om byggnadsvård och äldre tiders hantverk (Internet: Lilla byggnadsvårdsbidraget - Länsstyrelsen i Örebro läns). Det finns därför flera vinnare i sådana restaureringsprojekt där både materiellt och immateriellt kulturarv

gynnas. Byggnader bevaras och de hantverkstraditioner som är kopplade till allmogebebyggelse får en chans att leva vidare. Denna kunskap är viktig för att förstå de förutsättningar vilka byggnaderna uppfördes under innan det moderna byggandet.

I och med Australienska ICOMOS *The Burra Charter* poängteras betydelsen av immateriellt kulturarv, så som hantverkstraditioner (Internet: The Burra Charter - ICOMOS Australia). 2008 startade Göteborgs universitet i samarbetet med Riksantikvarieämbetet ett nationellt centrum för kulturmiljövårdens hantverk, kallat Hantverkslaboratoriet. Dess uppgift är att dokumentera och säkra hotade hantverkskunskaper (Internet: Om Hantverkslaboratoriet – Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet). Genom att uppmärksamma hantverket gynnas byggnaderna automatiskt genom ökad kunskap.

Med oändliga ekonomiska och tidsmässiga resurser skulle alla överloppsbyggnader, inklusive gårdssmedjor, kunna räddas. Detta är dessvärre inte verkligheten, utan budgeten är istället oerhört stram. Andra lösningar bör därför finnas för att komma till rätta med bevarandeproblematiken av landsbygdens övergivna bebyggelse. Exempelvis kan investeringar göras i smedjor så att de kan användas av mindre verksamheter, som istället för att arbeta i industrilokaler i tätbebyggt område kan förlägga sina verksamheter i en smedja på landsbygden, i alla fall under sommarmånaderna. Försäljning kan då ske direkt till kunder, vilket kan gynna näringslivet på landsbygden. Det skulle vidare leda till att ett stycke kulturhistoria sparas och förhoppningsvis att pengar kan genereras.

4.4 Smid medan järnet är varmt

För att investeringar ska kunna göras krävs dokumenterad kunskap. I Gävleborgs län kommer gårdssmedjor sällan i fråga för byggnadsvårdsbidrag då de ofta har ett förändrat utseende, har flyttats eller för att den objektsknutna kunskapen om dem är för dålig. I landet finns få exempel där gårdssmedjor dokumenterats grundligt, istället fokuserar dokumentationerna ofta på gårdsmiljöer. Undantaget är Lima och Transtrands socknar i Dalarna där kunskapen om gårdssmedjorna samlats i boken *Lima och Transtrand: ur två socknars historia. 1, Myrjärn och smide* (Björklund (red.), 1982, s. 82ff).

Liknande dokumentation kan vara till hjälp vid bidragsprövning i Gävleborgs län. Det stärker både den objektsknutna kunskapen om gårdssmedjor och den generella kunskapen om dem i området, gällande byggnadssätt och lokala traditioner. I och med denna uppsats finns en grund för sådana eventuella dokumentationer i landskapet.

Då den äldre generationen som nyttjat smedjorna, eller som barn hjälpt till med arbetet däri, kommer gå ur tiden finns ett behov av att så snart som möjligt dokumentera landskapets smedjor. Stora delar av kunskapen om dem finns hos brukarna. Då det dessutom inte gjorts några byggnadsinventeringar i området sedan 1960- och 1970-talen och landskapsbilden har förändrats en del sedan dess, vore det relevant att göra en nya sådana. I och med nya inventeringar skulle kunskapen om gårdssmedjornas förändringsprocess vidare kunna dokumenteras.

För att det kulturarv gårdssmedjor utgör inte ska förfalla och glömmas bort tror jag att det är viktigt att uppmärksamma och utnyttja de satsningar som kulturmiljövården och berörda myndigheter gör för landsbygdens överloppsbyggnader genom bidrag och kunskapsinriktade projekt. Det blir också vårt gemensamma ansvar att hitta alternativa lösningar när de ekonomiska resurserna inte räcker till. Annars finns risken att det kulturlandskap vi är vana att se försvinner helt inom bara några år.

Smid medan järnet är varmt genom att ta vara på den ökande hantverkstrenden. Använd institutioner som Hantverkslaboratoriet som intresserar sig för dokumentation, och samarbeta med de yrkesutövande smederna. Belys därmed de fantastiska dokument över järnhantering och vardagsliv som landets alla gårdssmedjor utgör. Genom användning bevaras de och fler intressen tillgodoses, såsom att landsbygdens historiska kontext kan bibehållas och några av de förutsättningarna för rekreation på landsbygden utvecklas. Då skapas en levande landsbygd där fler kulturvärden uppmärksammas och de miljö kvalitetsmål som finns upprättade får möjlighet att nås.

5. Sammanfattning

Idén till uppsatsämnet *gårdssmedjor i Gästrikland* kommer från byggnadsantikvarie Erika Åberg på Läns museet i Gävleborg som har uppmärksammat problemet med förfallna gårdssmedjor i landskapet. På grund av förändrat utseende, eventuell flytt och dålig objektsknuten kunskap kommer de sällan i fråga för byggnadsvårdsbidrag. Denna uppsats har därför som mål att öka den objektsknutna kunskapen om gårdssmedjor i Hedesunda och Österfärnebo socknar. Målet är även att skapa ett underlag som kan ligga till grund för eventuella restaureringsprojekt i området.

Genom arkivstudier av inventeringsmaterial och litteratur kartlades ett urval av beståndet gårdssmedjor i de två socknarna. Uppsatsen syftar till att belysa den förändringsprocess gårdssmedjor genomgått sen de tagits ur bruk, varför okulära besiktningar utfördes i fält. I flertalet fall har samtal med informanter varit möjligt vilket skapat ytterligare underlag för undersökningen.

Gårdssmedjor uppfördes på den egna gården och användes för husbehov. På grund av brandrisken står de ofta avsides från den övriga gårdsbebyggelsen. Utseendet är beroende av materialtillgången och därför finns lokala och regionala variationer på gårdssmedjorna. Under 1900-talets mitt lades i stort sett alla gårdssmedjor ned på grund av olika samhällsförändringar. När jordbruk avvecklades hade gårdssmedjorna spelat ut sin roll. Svetsens ökade utbredning i mitten av seklet, etablerandet av mekaniska verkstäder och postorderföretag var också bidragande orsaker till att gårdssmedjorna miste sin funktion.

I undersökningen dokumenterades elva gårdssmedjor. En används idag som sommarstuga, en ska återfå sin funktion som smedja efter renovering, två smedjor förfaller på grund av bristande underhåll och de övriga smedjorna används som förvaringsplats, men oftast med bristfälligt underhåll. Majoriteten av de undersökta gårdssmedjorna är därför i dåligt skick. Utan byggnadsvårdande insatser kommer de flesta inom en snar framtid att kollapsa, och de många föremål som förvaras däri att förstöras. Även de kulturhistoriska värden gårdssmedjor utgör försvinner sakta men säkert.

Överloppsbyggnader, såsom gårdssmedjor, utgör viktiga kulturvärden på landsbygden då de visar på dåtidens användning av resurser och hur det vardagliga livet tedde sig. Restaurering av överloppsbyggnader på landsbygden skulle bidra till att miljökvalitetsmålen *God bebyggd miljö* och *Ett rikt odlingslandskap* uppfylls. Det finns en generell vilja bland gårdsägare att få sina gårdssmedjor i bättre skick, men brist på resurser uppges vara den hämmande orsaken. Det finns bidrag att söka, men dessa är ofta svåra att få ta del av. Därför krävs bättre dokumenterad kunskap. De senaste inventeringarna av socknarna gjordes på 1960- och 1970-talen och bör därför uppdateras. En samlad dokumentation av gårdssmedjornas byggnadssätt, lokala traditioner och betydelse kan hjälpa vid bidragsprövningar. Även alternativa lösningar där gårdssmedjor kan användas aktivt och generera pengar bör utarbetas för att de inte ska fortsätta förfalla och slutligen glömmas bort.

6. Käll- och litteraturförteckning

6.1 Otryckta källor

6.1.1. ARKIV

Gävle

Länsmuseet Gävleborg

Gästrik-HälsingeHembygdsförbunds byggnadsinventering, 1975

Österfärnebo socken

Koncept S-Ö

Stärte 8:4

Gälve kommun byggnadsinventering, 1969

Hedesunda socken

Ej numrerade objekt, bara fotograferade

Pellas, Finnböle

6.1.2. MUNTliga KÄLLOR OCH E-POST

Informant 1

Hans Rask i Dalkarlsbo, 2011-04-20

Informant 2

Arne Löf, Per Nirs, Dalkarlsbo, 2011-04-20

Informant 3

Boende i Finnböle, 2011-04-20

Informant 4

Margaretha Olsson, Lövåsen, 2011-04-20

Informant 5

Samtal med boende på Pell-Lars i Bärrek, 2011-04-21

Informant 6

Samtal med boende på Ol-Mats i Stärte, 2011-04-21

Informant 7

Samtal med Karin Hedström, Stigas, Stärte, 2011-04-21

Informant 8

Mejlkontakt med Markus Strömberg, Pellas, Kågbo, Hedesunda socken

2011-05-04

Informant 9

Mejlkontakt med Arne Löf, Per Nirs, Dalkarlsbo, Hedesunda socken

2011-05-05

6.2 Tryckta källor och litteratur

6.2.1 LITTERATUR

Andersson, Gillis (2000). *Gästrikland och järnet: från järnåldersugnar till global verkstadsindustri*. [Sandviken]: [G. Andersson]

Björklund, Stig (red.) (1982). *Smedjan, dess läge och byggnadssätt. Lima och Transtrand: ur två socknars historia. 1, Myrjärn och smide*. Malung: Malungs kommun

Bringéus, Nils-Arvid (red.) (2003). *Arbete och redskap: materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. 5., omarb. uppl. Stockholm: Carlsson

Gudmundsson, Göran (2006). *Invändig renovering*. 3. uppl. Gysinge: Gysinge centrum för byggnadsvård

Hedesunda: översiktlig bebyggelsehistorik. (1988). Gävle: Stadsarkitektkontoret

Larsson, Jesper & Berg, Johan (1996). *Södra Hedesunda: resultat från Landskapsinventeringen*. Gävle: Länsmuseet Gävleborg

Lustig, Hans (1990). *De små glömda husen: gårdssmedjan - en nordisk bondeverkstad*. [Uppsala]: [H. Lustig]

Palmqvist, Lena (1998). *Landsbygdens folkliga byggnadskäick*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

Sundberg, Margaretha & Wannberg, Elisabeth (1976). *Bebyggelse i Sandvikens kommun: en inventering från Gästrik-Hälsinge hembygdsförbund*. Gävle: Förb.

Sundin, Ulla (1985). *Bygdens hantverkare och verkstäder: om smedjor, kvarnar, sågar, linskäktar: studiebok*. Stockholm: LT

Unnerbäck, R. Axel (2002). *Kulturbeskrivning av bebyggelse*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

6.2.2. INTERNET

Bidrag till byggnadsvård - Länsstyrelsen Gävleborg
<http://www.lansstyrelsen.se/gavleborg/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/byggnadsvard/bidrag/Pages/Byggnadsvardsbidrag.aspx>
2011-05-25

The Burra Charter - ICOMOS Australia
http://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf
2011-05-22

Clas Ohlson – filmen om Clas Ohlson
<http://www.clasohlson.se/Template/Template1.aspx?id=148433296>
2011-05-22

Definitionen av miljömålet Ett rikt odlingslandskap

<http://www.miljomal.se/13-Ett-rikt-odlingslandskap/Definition/>
2011-05-25

Ersättning för utvald miljö - Jordbruksverket

<http://www.sjv.se/amnesomraden/stod/ersattningforutvaldmiljo.4.7850716f11cd786b52d8000497.html>

2011-05-25

Ett rikt odlingslandskap - Miljömålportalen

<http://www.miljomal.se/13-Ett-rikt-odlingslandskap/>
2011-05-26

God bebyggd miljö – Miljömålportalen

<http://www.miljomal.se/15-God-bebyggd-miljo/>
2011-05-26

The Nara Document on Authenticity

http://www.international.icomos.org/naradoc_eng.htm
2011-05-02

Nedre Dalälven Biosfärområde

<http://www.nedredalalven.se/nedredalalven/biosfaromrade/>
2011-05-25

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.

<http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.HTM>
2011-05-22

Landsbygdsprogram för Sverige år 2007-2013 - Länsstyrelsen
Gävleborg

http://www.lansstyrelsen.se/gavleborg/Sv/lantbruk-och-landsbygd/landsbygdsutveckling/landsbygdsprogram/Pages/om_landsbygdsprogrammet.aspx
2011-05-25

Lilla byggnadsvårdsbidraget - Länsstyrelsen i Örebro län

<http://www.lansstyrelsen.se/OREBRO/SV/SAMHALLSPLANERING-OCH-KULTURMILJO/BYGGNADSVARD/BIDRAG-TILL-KULTURMILJOVARD/Pages/Lilla-byggnadsvardsbidraget.aspx>
2011-05-25

Om Hantverkslaboratoriet – Hantverkslaboratoriet, Göteborgs universitet

<http://www.craftlab.gu.se/om-hantverkslaboratoriet/>
2011-05-26

Restaurera en överloppsbyggnad - Jordbruksverket

<http://www.sjv.se/amnesomraden/stod/ersattningforutvaldmiljo/restaureraenoverloppsbyggnad.4.6a459c18120617aa58a80001551.html>
2011-05-26

Tidernas väg - Historik

http://tidernasvag.perhedin.com/index.php?option=com_content&view=article&id=45&Itemid=55
2011-05-29

Vad är landsbygdsprogrammet? - Jordbruksverket
[http://www.sjv.se/amnesomraden/mojligheterpalandsbygden/
landsbygdsprogrammet/vadarlandsbygdsprogrammet.4.7a446fa211f3
c824a0e8000171998.html](http://www.sjv.se/amnesomraden/mojligheterpalandsbygden/landsbygdsprogrammet/vadarlandsbygdsprogrammet.4.7a446fa211f3c824a0e8000171998.html)
2011-05-25

Venedig-chartret, ICOMOS
http://www.icomos.se/pdf/Venice_Charter_%20Sv.pdf
2011-05-02